

جامعه‌شناسی دین و روان‌شناسی دین

● علی اصغر حقدار

۱. اخلاق پروتستانی و روح سرمایه داری، ماکس وبر، ترجمه‌ی: عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳، ۲۵۲ ص.

این کتاب یکی از مشهورترین آثار علوم اجتماعی است که راجع به نقش اعتقادات دینی در باروری نظام سرمایه‌داری نوشته شده است؛ ماکس وبر که خود یکی از کلاسیک‌های علم جامعه‌شناسی به شمار می‌رود در این کتاب به کاوش در زمینه‌های دینی سرمایه داری پرداخته و با تحلیل روحیه‌ی ریاضت کشی دنیوی در میان فرقه‌های کالوینیسم و پیتریسیم که در جریان نهضت اصلاح دینی ظاهر شدند بنیادهای مذهبی این عقاید را روشن کرده است.

کتاب وبر از دو بخش اصلی تشکیل شده است: بخش اول با عنوان مساله در سه فصل به تعلق مذهبی و قشر بندی اجتماعی در قرن شانزدهم پرداخته و روح سرمایه داری اولیه‌ی بی‌را در کشورهای پروتستانی عرضه می‌دارد. فصل سوم از این بخش به تحلیل مفهوم Beruf از دیدگاه لوثر و نقش آن در شکل‌گیری نظام صنعتی مدرن می‌پردازد. بخش دوم اخلاق شغلی در پروتستانتیسم را به مناقه گذاشته و با تحلیل موردی فرقه‌های کالوینی، پیتری، متودی و باییتی، انگاره‌های اصلی دینی را در سخت‌کوشی دنیوی نمایان می‌کند. چگونگی دخالت ریاضت کشی دینی در سرمایه داری دنیوی پایان بخش کتاب وبر است. ماکس وبر در نظر داشت این تحقیق خود را درباره‌ی انگاره‌های دینی مسلمانان و بودائیان نیز به انجام رساند که مرگ مهلتش نداد.

۲. اسلام و سنت وبری، داود مهندویزادگان، قم، موسسه فرهنگی طه، ۱۳۷۷، ۲۵۴ ص.

در میان بنیانگذاران جامعه‌شناسی، ماکس وبر بیش از همه به جامعه‌شناسی دین توجه داشته و نگاهی برون معرفتی به دین اسلام دارد. در طول قرن بیستم، سنت وبری و نگاه به اسلام گذشته از جامعه‌شناسان به کار مستشرقان نیز آمده و آنان بر پایه‌ی دیدگاه و بری انگاره‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اسلام را به بحث گذاشته‌اند. کتاب حاضر در راستای تبیین دیدگاه و بر به اسلام و تشریح نواقص کاری این سنت تحریر شده است. مولف در فصول مختلف کتاب دیدگاه‌های اسلام را درباره‌ی توسعه‌ی اقتصادی و عقلانیت سرمایه‌داری نوین به بحث گذاشته و نقش آن را در بخش‌های کشاورزی، صنعت و تجارت تبیین نموده است. فصل‌های اصلی کتاب عبارتند از:

آموزه‌ی تقدیر

آموزه‌ی افزایش عظمت خدا

اسلام و توسعه‌ی اقتصادی در تمدن اسلامی

اسلام و عقلانیت سرمایه‌داری نوین

رابطه‌ی نهایی اسلام و عقلانیت ابزاری.

مولف برای سهولت کار محققان و خوانندگان به زندگی ماکس وبر و خلاصه‌ی نظریه‌ی وی در کتاب اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری پرداخته است.

۳. تجدد و دین زدایی در فرهنگ و هنر منورالفکری ایران از آغاز پیدایی تا

پایان عصر قاجار، محمد مندپور، تهران، انتشارات سالکان، ۱۳۷۲، ۳۸۷ ص، رقعی. این کتاب سیر تولد و تحول جریان روشنفکری را در یک صد سال گذشته پی می‌گیرد و در هشت فصل به تأثیر فرهنگ غرب در این جریان و غریب‌زدگی روشنفکران می‌پردازد. عناوین فصل‌ها عبارتند از:

۱. مبانی فرهنگ و هنر در شرق و غرب

۲. زمینه‌های روابط فرهنگی و هنری ایران و غرب

۳. پیدایی منورالفکری سکوله و روشنفکری دینی

۴. شعر و ادب دنیای نفسانی

۵. غریب‌زدگی در نقاشی سنتی ایران

۶. از نمایش سنتی تا نمایش غریب‌زده، پیدایی قصه جدید: رمان

۷. غریب‌زدگی در موسیقی سنتی ایران

۸. غریب‌زدگی در مدرنیسم دینی معاصر.

مولف در فصل آخر به نقد و بررسی تئوری قبض و بسط پرداخته است.

۴. جامعه، فرهنگ، سیاست. حسن حبیبی، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۳، ۳۰۸ ص، رقعی.

اثر فوق حاصل سخنرانی‌های نویسنده است و از هفت مقاله، به ترتیب ذیل تشکیل شده است: نظام اسلامی بر مبنای «التقاط یا قفاهت» تفکیک مصنوعی دین از سیاست، این خلطون پیشگام جامعه‌شناسی، فرهنگ استعماری و روابط بین الملل، انقطاع فرهنگی، مولوی انسان متعهد یلداشتهایی درباره هنر.

پاره‌ای از مقالات این کتاب خارج از موضوع کتابشناسی حاضر است.

۵. جامعه‌شناسی دین، ملکلم هیملتون، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، موسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، چاپ اول، ۱۳۷۷، ۴۰۴ ص، رقعی.

این کتاب با نگاه جامعه‌شناختی به دین، به تحلیل و بررسی نهادهای مختلف دینی و نقش ادیان گوناگون در جوامع متنوع انسانی می‌پردازد و آرای جامعه‌شناسان را درباره‌ی نهادهای اجتماعی دین و کارکردهای آن هابه بحث می‌گذارد؛ کتاب بعد از پیشگفتار، از هجده فصل تشکیل شده و مطالبی چون دین و عاطفه، دین و همبستگی، دین و عقلانیت، دین و معنی، دین به عنوان جریان... در این فصل‌ها مورد کاوش قرار گرفته‌اند. مولف با اشاره به اندیشه‌های جامعه‌شناختی کسانی چون کارل مارکس، نورکیم، ماکس وبر، استارک و بین بریج، نهادهای اجتماعی ادیانی چون بودیسم، مسیحیت، اسلام و ادیان ابتدایی را به بحث می‌گذارد و مسائلی چون موعودگرایی، تپو و ایدئولوژی را از دیدگاه‌های مختلف به خواننده معرفی می‌کند.

۶. ده مقاله در جامعه‌شناسی دینی و فلسفه تاریخ با تاملی در زندگی و اندیشه دکتر علی شریعتی. غلامعباس توسلی، چاپ اول، تهران، انتشارات قلم، ۱۳۶۹، ۲۸۳ ص، رقعی.

کتاب در برارنده دو بخش است: دکتر شریعتی و تاریخ، جامعه‌شناسی و دین. بخش اول مشتمل بر پنج مقاله و خارج از موضوع این کتابشناسی است. بخش دوم نیز شامل پنج مقاله با عناوین ذیل است: فلسفه تاریخ از دیدگاه جامعه‌شناسی، جهان بینی ساخت فکری و نگرش توحیدی، تحلیل دین از دیدگاه جامعه‌شناسی، جایگاه استاد شریعتی در تاریخ معاصر ایران، فارابی بنیانگذار جامعه ایده آل.

۷. دین: اینجا اکنون، پاپکین و دیگران، ترجمه مجید محمدی، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۷، ۲۴۳ ص، رقعی.

در این مجموعه تلاش شده است تا بنیادی‌ترین مسائل مولف در عرصه دین یعنی نسبی‌گرایی، بازگشته فردیت، امید اخلاق، بحران اجتماعی، مدرنیسم، لیبرالیسم، فمینیسم و حیطه‌های خصوصی زندگی مورد کنکاش بیشتری قرار گیرند. دین: اینجا اکنون با مبحث «نسبی‌گرایی فرهنگی و دین» آغاز می‌شود. مساله نسبییت با ابعاد گوناگون آن شاید محورترین مساله آن دسته از دیندارانی باشد که دین را صرفاً در اعتقادات جزئی خلاصه می‌کنند یا دغدغه تحول دارند؛ گروه اول طبیعتاً چالش معارف و واقعیت‌های امروز را با دین در چارچوب «اصول ثابت و متغیر» دین مطرح می‌سازند. گروه دوم نسبییت را در چارچوب واقع‌گرایی انتقادی به بررسی می‌گیرند و بر اساس ایجاد نوعی مواجهه یا انطباق میان نسبییت در فهم و نسبییت در حقایق به برنامه تحقیقاتی تکررگرایی می‌رسند. این مقاله پس از گزارش تاریخی از این پدیده، سه نوع نسبی‌گرایی مفهومی، اعتقادی و ارزشی و رابطه هر یک با دین را بررسی می‌کند.

دو مقاله «عرفی شدن» و «هزاره گرایی» تلاش می‌کنند نشان دهند که دینداران با چه دیدگاه‌هایی به تحول اجتماعی می‌نگرند. این دو مقاله همچنین نشان می‌دهند که دیدگاه‌های بیرونی موثر بر نظریات دینی افراد فقط نظریه‌های علمی یا فلسفی آنها نیستند بلکه اموری مثل توجه به واقعیت‌های زمان حال، گذشته گرایی و آینده گرایی نیز می‌توانند تعیین کننده نوع نگاه فرد

به دین باشند. همچنین امروری مثل بدبینی یا خوشبینی می‌توانند الگوهای فهم و مواجهه با دین را تعیین کنند. «سامان اخلاقی، دین و بحران اجتماعی در فرهنگ مدرن» به مولفه‌های هزاره‌ای و آخر الزماتی تجدد، مقصد یا عرفی بودن فرهنگ مدرن، سامان فرهنگی ناشی از عقل عرفی و بازسازی یا تلاشی سامان اخلاقی در دو جریان مدرنیسم و مابعد مدرنیسم می‌پردازد. «الهیات ما بعدالبرال» تعبیر تازه‌ای در فضای فرهنگی ماست که بر یک رهیافت کلامی نو دلالت دارد. نویسنده مقاله در اینجا تلاش کرده است به جای تحلیل نقادانه، مسائل و مباحث اصلی آن را بیان دارد. همچنین بر مضامین مشترک آن با سنت‌های کلامی پیشین تاکید می‌شود. مطالب و دغدغه‌های اصلی این مکتب کلامی بدین قرارند: داستانهای انجیل بیشتر روایت هستند تا منبع تاریخی یا بیان نمادین واقعیت؛ روایت‌های انجیلی چارچوبی برای فهم جهان هستند و عقلانیت معیاری کلی و مقبول ندارد. «الهیات ما بعد مدرن» بر باز انقیش واقعیت در چارچوب عیسی مسیح تاکید دارد و زمینه‌های این باز اندیشی را، کنار گذاشتن انواع عقلانیت و اقتدار تاریخی می‌داند. زمینه‌های دیگر عبارتند از تاکید بر جزئیات خاص مسیحیت در روایتها، اهمیت دادن به متون وانعکاس جرات‌های این قرن در فدیة شدن مسیح.

«الهیات فمینیستیک» تریبونی برای بیان نیازهای ابتدایی زنان در شکلی از الهیات است. این الهیات می‌تواند بیانگر اتکای زنان به خویش در درک خویشتن و رابطه خود با خدا باشد. متکلمان فمینیست همانند دیگر فمینیستها به صور اندیشه و بیانی می‌پردازند که آنها را نیازهای یک گروه جنسی قدرتمند مشخص می‌کنند. آنان با بهره‌گیری از تحلیل جنسی به بررسی شیوه‌های عمل سنت‌های دینی، شیوه نمادگرایی آنان، نقش‌های اصلی و موجود آنها، چگونگی بازتاب مفروضات اجتماعی و شکل دادن و دوباره شکل دادن آن مفروضات توسط سنت‌های دینی و بالاخص شیوه‌های سخن گفتن ما در باب واقعیات الهی متاثر از امور جنسی می‌پردازند.

در بحث بعد به عنوان «خصوصی سازی و نفوذ عام دین در جامعه فراگیر جهانی» وارد می‌شویم. فرض بنیادین این مقاله آن است که دین در دنیای مدرن و عرفی امروز عمدتاً به نوعی دغدغه فردی مبدل شده و اکثر وجوه عمومی خویش را از کف نهاده است. نویسنده در این بحث بر بیان و تفسیر نیکلاس لوهمان متمرکز است و دلیل این تمرکز را امکان بررسی روشن مسائل و ظرفیت دین در جامعه جهانی معاصر از نگاه لوهمان می‌داند. بر نهاده نویسنده آن است که جهانی شدن جامعه، همراه با تمایل ساختی به خصوصی شدن دین، زمینه‌ای پر بار برای نفوذ تازه و عام دین است. «اخلاق و دین مابعد مدرن» مسأله اخلاقی را از نگاه فلسفه پیشین مورد بررسی قرار می‌دهد. اما این قرائت نیم‌نگاهی نیز به جریتهای دینی مابعد مدرن دارد. پایه علمی این مقاله، همانند «الهیات مابعد لیبرال» و «الهیات مابعد مدرن»، کلام است، در حالی که دو مقاله «خصوصی سازی و نفوذ عام دین در جامعه فراگیر جهانی» و «سامان اخلاقی، دین و بحران اجتماعی در فرهنگ مدرن» در حوزه‌های جامعه‌شناسی و فرهنگ شناختی نوشته شده‌اند.

۸- دین و جامعه، مقصد فراستخواه، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۷۷، ۶۶۲ ص.

این کتاب حاصل مقالات و سخنرانی‌های مولف در تبیین جامعه‌شناسی دین است و مطالبی در رابطه بانقش اجتماعی اسلام و پدیده‌های اسلامی در جامعه را به بحث می‌گذارد. کتاب از چهاربخش و ۳۰ گفتار فراهم شده است: بخش اول با عنوان جامعه، فرهنگ، رفتار و شخصیت، منطق فیزیولوژیک و اجتماعی رفتار انسانی را به بحث گذاشته و موانع ساختاری مشارکت در جامعه کنونی ایران، رفتارشناسی مردم ایران، پارادوکس هویت و اقتباس، میراث انبیا و نقش مشرقیان در دنیای کنونی و سه قرائت از مشروطیت در گفتارهای جلگانه طرح شده‌اند. بخش دوم کتاب به فلسفه‌ی دین اختصاص دارد و در یازده گفتار مسائلی چون مقام معرفتی فلسفه‌ی دین و مسایل مطروحه در آن را گرد آورده است.

در بخش سوم کلام جدید دینی عنوان شده و مطالبی چون مبانی کلامی علم اخلاق و بحث در حدیث ۷۳ ملت بازگو شده است. گفتارهای دیگر کتاب که بخش پایانی را تشکیل می‌دهند مطالب اجتماعی نظیر مکانیسم کنترل قدرت بر زمامداری محمد(ص) (پوپالین نگرانی پیامبر، قیام امام حسین (ع) به همراه گفتارهایی در رابطه با زن، مردسالاری و دیدگاه اسلام، متمع و راه حل مقطعی متناسب با زمان، فرهنگ مذکر و رسالت‌های زن به تحقیق گذاشته شده‌اند. مؤلف در تمام مطالب کتاب حاضر، از نگاه جامعه‌شناسی به دین بهره برده و با تفکیک جامعه‌شناسی دین از نگرش خودبررسی ارتباط میان جامعه و دین و کنش‌های متقابل آن دو، نقش دینداران در جامعه را در زوایای مختلف به پژوهش گذاشته است.

۹- دین و روان، ویلیام جیمز، ترجمه مهدی قاننی، قم، انتشارات دارالفکر، ۱۳۶۷، (چاپ دوم)، ۲۰۸ ص، رقیعی.

عنوان اصلی کتاب تنوع آزمایش‌های دینی است که مجموعه بیست سخنرانی ویلیام جیمز از فیلسوفان معروف آمریکایی است. جیمز در این کتاب به بررسی آثار تجربه‌دینی در روان انسانی پرداخته و سخن از ارزش روحی دین در زندگی انسان گفته است؛ کتاب ارزش فصل تشکیل شده

که عبارتند از:

۱. در پیرامون موضوع
۲. واقعیت جهان ناپدینی
۳. تصوف و عرفان
۴. فلسفه و مذهب
۵. مذهب در عمل

عرازش زندگی مذهبی.

ویلیام جیمز که خود از فیلسوفان مشهور پراگماتیسم آمریکایی است، در پی یک حالت روحی، به دین روی آورد و به تبیین تجربیات دینی از منظرهای فلسفی و روان‌شناختی پرداخت. این کتاب براساس این تحول روحی جیمز و یکی از کارهای اساسی در روان‌شناسی دین به شمار می‌رود.

۱۰- دین و ظهور سرمایه‌داری، ر. ه. تاوونی، ترجمه ی. احمد خزاعی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۷، ۳۶۰ ص.

این کتاب به تبیین تاریخی نسبت اندیشه‌ی دینی با پیشرفت اقتصادی می‌پردازد که جهان در قرن هفدهم شاهد آن بود. این گونه تحلیل‌ها با آثار و تالیفات جامعه‌شناس معروف ماکس وبر به وجود آمد و همان‌طور نویسنده‌ی این کتاب نیز به آن اشاره نموده، کار خود را کامل‌کننده‌ی تحقیقات ماکس وبر شمرده است. نویسنده بعد از تحلیل دیدگاه دینی درباره‌ی مسایل اجتماعی و اقتصادی از قرون وسطی تا سده‌ی هجدهم، به گزارشی از نظریه‌های اخلاق اجتماعی و اقتصادی در جریان رنسانس پرداخته و زمینه‌های اجتماعی آموزه‌های لوتر، کالون و اصحاب کلیسای انگلیس را بررسی کرده است. نویسنده در فصل‌های دیگر کتاب به رابطه‌ی پدیده‌هایی چون اختکار و سفته‌بازی، مسایل ارضی، تحولات قیمت، گسترش تجارت خارجی و بازارهای پولی با مواضع دینی جنبش پاکدینی اشاره داشته و کتاب را در پنج فصل مستقل عرضه نموده است.

۱۱- روانشناسی و دین، کارل گوستاو یونگ، ترجمه فواد روحانی، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۷۰، ۲۲۶ ص.

کتاب یاد شده از معروفترین آثار یونگ، روانشناس و پزشک سوئسی است. این کتاب حاصل سه سخنرانی لوست که در سال ۱۹۲۷ ایراد کرده و سپس با اصلاحات و اضافاتی از سوی او منتشر شده است. یونگ در این کتاب به تبیین روابط روانشناسی، بویژه روانشناسی قلبی، با دین پرداخته و نشان داده که این علم درباره‌ی دین چه می‌تواند بگوید. در فصل اول با عنوان «خودمختاری ضمیر ناخودآگاه»، به روابط روانشناسی عملی با دین پرداخته شده است. فصل دوم با عنوان «عقلانیت دینی و رمز و نشانه‌های طبیعی»، عهده‌داری بحث درباره حقایق محسوسه است که حاکی از وجود فعالیت اصیل دینی در ضمیر ناخودآگاه است. موضوع فصل سوم با عنوان «تاریخ و روانشناسی یک رمز طبیعی» عبارت از شناخت رمز و نشانه‌های دینی است که از جریان ناخودآگاه ناشی می‌شوند. از این کتاب ترجمه دیگری شده که مشخصات آن چنین است: کارل گوستاو یونگ، روانشناسی و دین، ترجمه محمد حسین سروری، چاپ اول: [تهران] انتشارات سخن، ۱۳۷۰، ۱۵۹ ص، وزیری.

۱۲- سر بر آستان قدسی دل در گرو عرفی، مجید محمدی، تهران، نشر قطره، چاپ اول، ۱۳۷۷، ۴۰۲ ص، رقیعی.

فرایند عرفی شدن (Secularization) از جمله مباحثی است که در دین پژوهی معاصر از جایگاه خاصی برخوردار است. نگرش جامعه‌شناسی به دین به عنوان نهادی اجتماعی این بحث را به میان می‌آورد که آیا دین می‌تواند در جامعه به نهاد سازی امور جوامع دست زند؟ و چه ارتباطی میان امر قدسی به عنوان جوهر دین با مسایل عرفی برقرار است؟ و... و دهها سؤال که در شاخه جامعه‌شناسی دین بخشی از پژوهش‌های دینی را به خود اختصاص می‌دهد. مولف در این کتاب در ده فصل اصلی و سه ضمیمه به بحث از فرایند عرفی شدن اسلام در ایران معاصر پرداخته و پارادایم‌های اصلی این دگرپرسی را با بحث و تأمل در نمونه‌هایی از نهادهای دینی نظیر روحانیت مساجد و... مطرح می‌کند؛ عوامل برون دینی موثر در فرایند عرفی شدن و مبانی این فرایند به همراه گفتارهایی که در ستاب بخشی به این فرایند موثرند از مطالب این کتاب به شمار می‌روند. مؤلف در ضمیمه سه گانه به بحث از وضعیت علمی در حوزه‌های علمیه، جامعه‌شناسی روحانیت و فقه شیعه در ارتباط با ویژگی‌های خاص انسانی که در هدایت آن به عرفی شدن موثرند، پرداخته است.

۱۳- یونگ، خدایان و انسان مدرن، آنتونی مورنو، ترجمه داریوش مهرجویی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۶، ۳۳۲ ص، رقیعی.

یونگ از روان‌شناسانی است که در کنار فروید و... تعلیماتش محل بحث و بررسی زیادی قرار گرفته است. نویسنده در این کتاب به کاوش از اندیشه‌های یونگ در ارتباط با ایمان انسان‌ها در عصر مدرن پرداخته و با تأمل در سر نمون‌های ناآگاه جمعی و روان‌نژندی یونگی در تحلیل آن در فرهنگ اروپایی، مسایلی چون دین و اسطوره را به بحث گذاشته است. کتاب دارای هشت فصل و پیشگفتار و خلاصه است و در فصل هشتم مولف به بررسی تطبیقی آرای یونگ در دین‌گرایی روانی و روان‌نژندی دینی نیچه می‌پردازد.